

MAGDALENA TURSKA

Gminna Biblioteka Publiczna w Kłodawie
e-mail: magus.turtur@wp.pl

DYSKURS SPOŁECZNY W BIBLIOTECE PUBLICZNEJ

Z inicjatywy Instytutu Spraw Publicznych 14 września 2010 r. w Centrum Informacji im. Jana Nowaka-Jeziorańskiego w Warszawie odbył się „okrągły stół bibliotekarzy”, na który zostało zaproszonych 15 przedstawicieli środowiska bibliotekarskiego z placówek publicznych z całego kraju. Było to drugie spotkanie w ramach projektu „Biblioteki publiczne jako centra edukacji obywatelskiej w Europie”, pierwsze, mające charakter seminarium międzynarodowego, odbyło się w dn. 17-18 marca 2010 r. Wrześniowa debata o zasięgu krajowym miała na celu określenie miejsca współczesnych bibliotek w nieformalnej edukacji obywatelskiej. Punktem wyjścia do dyskusji była „rola bibliotek w zmieniającym się społeczeństwie polskim” (Pazderski, 2011, s. 49). Uczestnicy spotkania zastanowili się nad przyszłością bibliotek w 2030 r., koncentrując się na trzech aspektach zagadnienia: zmianie roli bibliotek w lokalnych społecznościach (w perspektywie rozwojowej polskiego społeczeństwa); zasobach, jakimi dysponują biblioteki, aby mogły pełnić wspomnianą funkcję (i ich braku); zagrożeniach łączących się z podjęciem działań zmierzających do kształtowania ich nowego wizerunku oraz sposobach przeciwstawiania się nim (Pazderski, 2011, s. 49).

Niniejszy artykuł stanowi próbę odpowiedzi na pytanie dotyczące transformacji bibliotek postrzeganych w kategoriach nowoczesnych placówek, gdzie wspólnota lokalna zaspokaja swoje potrzeby społeczne. Filip Pazderski pisze: „Nowa biblioteka zacznie koncentrować się na człowieku (jego potrzebach) i stanie się miejscem spotkań i interakcji lokalnych społeczności, platformą (giełdą) wymiany myśli, informacji i inicjatyw. Będzie zaspokajać potrzeby posiadania kontaktów międzyludzkich oraz dostępu do edukacji i kultury” (Pazderski, 2011, s. 49-50). Biblioteka przestaje być zatem tylko miejscem, gdzie wypożycza się książki; staje się miejscem, gdzie podejmuje się starania umacniające lokalny kapitał społeczny. W opinii uczestników „okrągłego stołu bibliotekarzy” zadaniem współczesnej biblioteki jest zorientowanie na dyskurs społeczny: „tworzenie okazji, przestrzeni do dyskusji, namysłu nad lokalnymi sprawami publicznymi. Biblioteka może być [...] przestrzenią rozmowy o problemach, wyzwaniach, jakie stoją przed społecznością gminy, na podstawie rzetelnych argumentów i wiedzy” (Pazderski, 2011, s. 61).

Rok 2009 to początek działań na rzecz szeroko zakrojonego rozwoju polskich bibliotek publicznych w miejscowościach do 20 tys. mieszkańców. Przewidziany na 5 lat Program Rozwoju Bibliotek (PRB) Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności (PAFW), realizowany przez Fundację Rozwoju Społeczeństwa Informacyjnego (FRSI), umożliwił aktywizację małych placówek zarówno poprzez ich wyposażenie w sprzęt informatyczny, jak i organizację cyklu szkoleń, prowadzących do wzmocnienia pozycji bibliotek oraz integracji środowiska zawodowego (PRB, 2009). Bibliotekarze z bibliotek uczestniczących w PRB, podzieleni na zespoły, składające się z pracowników 4 bibliotek (jednej wiodącej i trzech partnerskich), nawiązywali ściślejszą współpracę i podejmowali dialog skoncentrowany na wymianie doświadczeń i przedstawieniu interesujących rozwiązań stosowanych w ich macierzystych placówkach. Partycypacja w programie umożliwia także aplikowanie do konkursów autorskich (m.in.: „Aktywna biblioteka”, „Organizacje pozarządowe bibliotekom”). Notabene na stronie internetowej PRB (www.biblioteki.org) na bieżąco można śledzić, jakie przedsięwzięcia adresowane do bibliotek są podejmowane na terenie kraju. Program Rozwoju Bibliotek nie jest jedynym przedsięwzięciem, skierowanym do małych placówek. Dzięki akcesowi Polski do Unii Europejskiej przed samorządami otworzyły się możliwości aplikowania po fundusze pomocowe, np. z Regionalnych Programów Operacyjnych (środki te pochodzą z Europejskiego Funduszu Rozwoju Regionalnego). W ramach poszczególnych priorytetów biblioteki mogą pozyskiwać fundusze na poprawę infrastruktury, także kulturalnej, edukacyjnej (w tym kształcenie ustawiczne), naukowo-dydaktycznej, teleinformatycznej oraz powiększanie jakości usług publicznych (Paźdierz, 2010, s. 38-40). Jednocześnie niektóre z programów unijnych, jak np. program „Oś 4 Leader”, skoncentrowany na rozwoju i odnowie wsi poprzez aktywizację wspólnoty, również tworzenie nowych miejsc pracy, umożliwiają aplikowanie po środki pomocowe na poprawę infrastruktury bądź realizację tzw. małych grantów poprzez projekty szkoleniowe, kulturalne, edukacyjne, społeczne etc. (Paźdierz, 2010, s. 39-40). Program Operacyjny Kapitał Ludzki, finansowany przez Europejski Fundusz Społeczny, wspiera „działania, mające na celu rozwój wiedzy i umiejętności – czyli takie, które najbardziej interesują bibliotekarzy” (Paźdierz, 2009, s. 35).

Obok programów unijnych, prowadzone są programy ministerialne, w ramach których biblioteki mogą ubiegać się o dotacje. Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego stworzyło program „Biblioteka+”, skierowany do gmin do 15 tys. mieszkańców. Jego prowadzenie zostało powierzone Instytutowi Książki. „Strategicznym celem programu jest przekształcenie bibliotek gminnych w nowoczesne centra dostępu do wiedzy, kultury oraz ośrodki życia społecznego, a także wprowadzenie systemu certyfikującego dla bibliotek” (Biblioteka+, 2009).

Oficjalnie zmiany w małych bibliotekach publicznych zostały zapowiedziane przez dyrektora Instytutu Książki Grzegorza Gaudena podczas posiedzenia Sejmowej Komisji Kultury i Środków Przekazu w listopadzie 2010 r. Wtedy to przedstawiono m.in. programy skierowane do prowincjonalnych placówek, mające na celu ich aktywizację i perspektywiczny rozwój, także rozwój infrastrukturalny. Ważnym aspektem wypowiedzi Gaudena było przekazanie informacji o projekcie dostępu do bezpłatnego Internetu szerokopasmowego. Przedsięwzięcie to umożliwiło porozumienie zawarte w 2009 r., pomiędzy Ministerstwem Kultury i Dziedzictwa Narodowego, Ministerstwem Spraw Wewnętrznych a Telekomunikacją Polską SA (PAP, 2010).

Rozwój polskich bibliotek w małych miejscowościach i na wsiach ma na celu zmianę ich wizerunku, łączy się z ich przechodzeniem od zadań tradycyjnych do współczesnych wyzwań (vide ustawa o bibliotekach) (ISAP, 2009), m.in. kreowania przestrzeni o wielopłaszczyznowych funkcjach prospołecznych. Sprzyja temu ogólnosiwiatowy trend do tworzenia nowoczesnych placówek bibliotecznych, promowany nie tylko w krajach anglosaskich, zachodnioeuropejskich czy skandynawskich, ale i w tych mniej rozwiniętych. Przykładem może być inicjatywa wdrażana na Łotwie, której założeniem jest uplasowanie biblioteki jako centrum

rozwoju społecznego (Büchel, 2011, s. 144-150). Agencja bb², utworzona przez Büchela i Gunę Garokalną-Büchel, zainicjowała projekt, postulujący „stworzenie w krajach bałtyckich solidnej sieci bibliotek służących jako ośrodki społeczno-kulturalne i wspierających integrację społeczną przez działania w dziedzinie kultury i edukację obywatelską” (Büchel, 2011, s. 147).

Polska jest również krajem wielu godnych uwagi przedsięwzięć. W październiku 2011 r. miał miejsce w Warszawie, zorganizowany przez FRSI, drugi kongres bibliotek publicznych *Biblioteka: więcej niż myślisz!* (PRB, 2011). Jego uczestnicy brali udział w wybranych, spośród pięciu bloków tematycznych, spotkaniach i warsztatach. Jeden z nich *Dowiedz się!* dotyczył zagadnień zaproponowanych przez bibliotekarzy biorących udział w pierwszym kongresie bibliotek publicznych *Biblioteka: lubię to!* (Warszawa, 23-24 listopada 2010 r.) (PRB, 2010). W ramach owego modułu odbyło się spotkanie *Biblioteka jako wyspa szans. Jak budować wokół biblioteki partnerstwo na rzecz rozwoju lokalnego?*, prowadzone przez Wojciecha Kłosowskiego, eksperta w dziedzinie strategicznego planowania rozwoju lokalnego. Podjęte podczas panelu tematy ogniskowały się wokół teoretycznych i praktycznych uzasadnień, jaką rolę powinna pełnić współczesna biblioteka, by przyczynić się do wyrównywania szans w dostępie do kultury, gwarantować powszechny i nieodpłatny dostęp do zasobów i być miejscem spotkań oraz integracji (PRB, 2011). Według Kłosowskiego, biblioteka to szkoła kreatywności rozumianej jako czynnik rozwoju lokalnego, nie mniej ważny niż jakość kapitału ludzkiego. Biblioteka powinna edukować kulturalnie poprzez wyposażanie w kompetencje do krytycznego odbioru wartości kulturowych i do kształtowania własnego kanonu. Poglądy Kłosowskiego, przedstawione podczas warszawskiego spotkania, są tożsame z тезami sygnalizowanymi przez niego w artykule *Kultura jako czynnik sprawczy rozwoju lokalnego: instytucje i trzeci sektor* (Kłosowski, 2011). W swoim wystąpieniu Kłosowski akcentował, iż biblioteka pełni rolę instytucji edukacyjnej, uczącej międzypokoleniowej debaty publicznej.

Szansę na uczestnictwo w dyskursie społecznego w bibliotece w wymiarze lokalnym umożliwia uczestnictwo w projektach na organizację forów lokalnych programu „Równać szanse” Polsko-Amerykańskiej Fundacji Wolności, administrowanego przez Polską Fundację Dzieci i Młodzieży (PFDiM). W przedsięwzięciu mogą wziąć udział organizacje, które otrzymały wcześniej co najmniej jedną dotację w konkursie. Program PAFW powstał w 2001 r. i przez dekadę kilkakrotnie zmieniał formułę. Obecnie misją programu „Równać szanse” jest „wyrównywanie szans na dobry start w dorosłe życie młodzieży z terenów wiejskich i małych miast (do 20 tys. mieszkańców). Dobry start rozumiany jest jako realizowanie przez młodych ludzi samodzielnie i realistycznie określonych celów życiowych (w tym celów edukacyjnych)” (RS, 2011).

Fora lokalne, których formuła została zmodyfikowana w 2009 r., są jednym ze sposobów, w jaki jest realizowana misja programu „Równać szanse”. Do debaty są zapraszane osoby pełniące określone role społeczne w danej wspólnocie: przedstawiciele władz, liderzy organizacji pozarządowych, osoby decyzyjne oraz ci, których praca zawodowa łączy się z działalnością na rzecz młodzieży (aktywiści, animatorzy). Fora podzielone są na dwa etapy. W pierwszym – laureaci tworzą platformę do wymiany doświadczeń i dyskursu, mającego służyć rozwojowi lokalnego kapitału społecznego, w drugim (do przedsięwzięcia zapraszane są organizacje, które najlepiej przeprowadziły forum w pierwszym etapie) kontynuowana jest debata społeczna, wtedy też analizuje się wnioski z przeprowadzonej wcześniej diagnozy środowiska.

PFDiM organizuje także Regionalny Konkurs Grantowy (RKG), w którym mogą brać udział biblioteki, domy kultury, organizacje pozarządowe i grupy nieformalne. Partycypacja bibliotek w konkursie i zakończona powodzeniem realizacja projektów w ramach RKG otwierają możliwość aplikowania do konkursu na organizację forów lokalnych. Przestrzeń biblioteczna wydaje się idealnym miejscem do podjęcia dyskursu na temat potrzeb młodzieży, stąd do inicjatywy PFDiM coraz

częściej wnioskują małe biblioteki publiczne. Biblioteka biorąca udział w forum jawi się jako instytucja edukacyjna, ucząca debaty publicznej *par excellence*.

W 2011 r. laureatami konkursu Lokalne Fora Programu „Równać szanse 2010” i „Lokalne Fora Etap II” było dziewięć organizacji, z czego trzy dotacje otrzymały biblioteki. Były to: Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy Łapy Filia Biblioteczna w Uhowie (województwo podlaskie), Gminna Biblioteka Publiczna w Kłodawie (województwo lubuskie) oraz Gminna Biblioteka Publiczna w Piekoszowie (województwo świętokrzyskie) (RS, 2011).

Pomysł na fora skrytalizował się w czwartej edycji programu „Równać szanse”. W odpowiedzi na zapotrzebowanie uczestników i odbiorców wzbogacono strukturę programu o Sieć Liderów. Wiosną 2005 r. zorganizowano Regionalne Fora Edukacyjne w czterech miastach w: Lublinie, Olsztynie, Słupsku i Wrocławiu. Inicjatywa była realizowana przez cztery organizacje będące partnerami PFDiM, tzn.: Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu w Lublinie, Stowarzyszenie Tratwa z Olsztyna, Stowarzyszenie Centrum Wolontariatu ze Słupska i wreszcie Kłodzkie Towarzystwo Oświatowe. Przedsięwzięcie polegało na przeprowadzeniu spotkania w wymiarze regionalnym, podczas którego odbywały się konferencje, panele dyskusyjne, warsztaty i szkolenia, skierowane do osób zainteresowanych działaniem na rzecz młodzieży. Celem projektu były: „prezentacja i promocja programu „Równać szanse” oraz upowszechnienie idei wyrównywania szans edukacyjnych dzieci i młodzieży z małych ośrodków miejskich i terenów wiejskich” (Łotys & Baska, 2005, s. 13). Otwarta formuła Regionalnych Forów Edukacyjnych umożliwiała społeczności danego regionu zapoznanie się z ideą programu „Równać szanse” oraz poznania „przyjętej przez PAFW i PFDiM perspektywy – wizji problemu i metod jego rozwiązania” (RS, 2012). Poza tym uczestnictwo w RFE stwarzało szansę na „wymianę doświadczeń dla wszystkich osób, zajmujących się edukacją na wsiach i w małych miastach” (RS, 2012).

Podobnie jak w poprzedniej edycji programu „Równać szanse”, tak i rok później te same organizacje w tych samych miastach zorganizowały kolejne 4 Regionalne Fora Edukacyjne. Według danych dostępnych na stronie internetowej programu „Równać szanse” (www.rownacszanse.pl) w imprezach uczestniczyło 1500 osób (RS, 2012). W szóstej edycji partnerzy regionalni przeprowadzili 5 Regionalnych Forów Edukacyjnych: forum w Kielcach (marzec 2006, Stowarzyszenie na rzecz Rozwoju Gminy Bałtów „Bałt”); Poznaniu (marzec 2006, Stowarzyszenie „Centrum PISOP”); Olsztynie (III Regionalne Forum Edukacyjne, Olsztyńskie Stowarzyszenie Tratwa, miejscem spotkania był Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie); III Regionalne Forum Edukacyjne (kwiecień 2006, Kłodzko – dzień pierwszy, Wrocław – drugi, Kłodzkie Towarzystwo Oświatowe), forum w Tarnowie (maj 2006, Centrum Wolontariatu Lublin). W trakcie spotkań prezentowano projekty realizowane przez poszczególne organizacje, przeprowadzono panele dyskusyjne oraz warsztaty dobrych praktyk (RS, 2012).

W edycji 2007 wprowadzono możliwość organizowania – obok Regionalnych Forów Edukacyjnych – forów o zasięgu lokalnym. Partnerzy lokalni PFDiM zostali zobligowani do przeprowadzenia jednego forum regionalnego oraz dwóch lokalnych.

Rok później, po przeformułowaniu celów i misji programu „Równać szanse”, odbyło się 13 forów, podczas których zorganizowano debaty i seminaria, istniała również możliwość prezentacji efektów działań projektowych. Kłodzkie Towarzystwo Oświatowe było organizatorem forów w Opolu (regionalne) oraz w Miliczu i Świdnicy (lokalne); Olsztyńskie Stowarzyszenie Tratwa – w Olsztynie (regionalne) oraz w Wysokiem Mazowieckiem, Ełku i Morażu (lokalne); Słupskie Centrum Wolontariatu – w Słupsku (regionalne) oraz w Goleniowie i Unisławiu (lokalne); Lubelskie Centrum Wolontariatu – w Lublinie (regionalne) oraz w Miejscu Piastowym i Włodawie (lokalne) (RS, 2012).

W kolejnej edycji – „Równać szanse 2009” – wprowadzono znaczącą modyfikację, wprowadzając formułę konkursową na organizację forów. Konkurs był dwuetapowy – pierwszy etap o charakterze otwartym umożliwiał aplikowanie na

realizację przedsięwzięcia w wymiarze lokalnym, do drugiego mogły wnioskować organizacje, które przygotowywały spotkania w roku poprzedzającym. Fora nabrały wymiaru dyskursu ściśle lokalnego, zogniskowanego wokół tematów zaproponowanych przez PFDiM. Podejmowane zagadnienia odnosiły się do kwestii z takich obszarów tematycznych, jak: edukacja, sposoby spędzania czasu wolnego przez młodzież, oferta lokalnego rynku pracy czy współpraca lokalna na rzecz młodych (RS, 2012). Laureaci drugiego etapu zostali zobligowani do przeprowadzenia diagnozy środowiska. To rozpoznanie miało posłużyć podjęciu debaty nad realnym planem działania, który skutkowałby wyrównaniem szans młodych ze wspólnoty.

Również w tej edycji zorganizowano „Ogólnopolskie Forum «Równać szanse»». Polska, wieś, młodzież – diagnoza, rozwiązania, perspektywy”. Uczestniczyło w nim około 160 osób. Spotkanie miało na celu: „ukazanie sytuacji i perspektyw młodzieży z małych miejscowości w I dekadzie XXI w. w oparciu o wyniki badań, praktykę pracy z młodzieżą oraz prognozy na najbliższe 20 lat” (RS, 2012).

Na początku 2011 r., ponownie ogłoszono konkurs na dwuetapowe rodzaje forów. Z 32 wniosków wyłoniono 9 laureatów, spośród których trzy dotacje otrzymały biblioteki gminne z Uhowa, Kłodawy i Piekoszowa. Programy i relacje ze spotkań są dostępne na stronie internetowej programu „Równać szanse”. Fora wyłonione na podstawie wniosków projektowych miały różnorodną formułę. W poszczególnych placówkach bibliotecznych podczas jednodniowego spotkania odbyły się warsztaty, moderowane panele dyskusyjne, miniseminaria.

Godny podkreślenia jest fakt, iż w ogłoszonym na początku 2012 r. zamkniętym konkursie na realizację drugiego etapu forum do aplikowania (spośród 6 organizacji) zakwalifikowały się dwie biblioteki. W tej edycji programu „Równać szanse” zaproszenie do złożenia wniosku zostało skierowane do Biblioteki Publicznej Miasta i Gminy Łapy Filii Bibliotecznej w Uhowie, Gminnej Biblioteki Publicznej w Kłodawie i SEN – Stowarzyszenia Edukacji Nieformalnej w Olsztynku. W lutym 2012 r. zostali wyłonieni dwaj laureaci, którzy otrzymali grant w wysokości 7 tys. zł na przeprowadzenie diagnozy środowiska lokalnego oraz zorganizowanie II Lokalnego Forum. Były to: Gminna Biblioteka Publiczna w Kłodawie i SEN – Stowarzyszenie Edukacji Nieformalnej w Olsztynku.

W edycji „Równać szanse 2011” do konkursu na realizację forów aplikowało 30 organizacji – 27 do forów pierwszego etapu (w tym 4 biblioteki gminne: Gminna Biblioteka Publiczna w Reńskiej Wsi, Biblioteka Publiczna Gminy Kołczygłowy, Gminna Biblioteka Publiczna w Piekoszowie i Gminna Biblioteka Publiczna w Godowie) i 3 do drugiego etapu (Biblioteka Publiczna Miasta i Gminy Łapy Filii Bibliotecznej w Uhowie, Gminna Biblioteka Publiczna w Kłodawie i SEN – Stowarzyszenia Edukacji Nieformalnej w Olsztynku). Finalistami „Lokalnych Forów Etap I” zostało 8 organizacji, 2 figurowały na liście rezerwowej (RS, 2012). Wśród nich znalazła się Gminna Biblioteka Publiczna w Reńskiej Wsi (województwo opolskie).

Projektowane na zasadach konkursu lokalne fora „Równać szanse”, choć o odmiennych formule i harmonogramie, mają punkty zbieżne. Należy do nich organizacja paneli dyskusyjnych, w których biorą udział osoby publiczne, samorządowcy, przedstawiciele organizacji non profit, dyrektorzy placówek edukacyjnych i oświatowych, animatorzy, rodzice; oraz poruszana podczas nich tematyka – problemy i potrzeby lokalnej młodzieży. Ponadto analiza forów wskazuje na ich wspólne założenie, tj. wypracowanie metod działań na rzecz poprawy lokalnych zasobów. Często zawiązują się partnerstwa, ich pokłosiem jest powstawanie nowych organizacji, koalicji. Składane są wiążące promesy, a artykułowane postulaty wskazują na potrzebę kolejnych inicjatyw i wspólnotowej współpracy. Drugi etap forum poprzedzony diagnozą społeczną pozwala zdobyć ustrukturalizowane narzędzie pomocne w określaniu konkretnego rozpoznania środowiska i trafnego skonkretyzowania działań na rzecz poprawy jakości życia zarówno bytowego, jak i społeczno-kulturalnego ludzi młodych z danej społeczności.

Jak widać, realizacja przedsięwzięcia o charakterze debaty publicznej sprawdza się w bibliotece, która – obok udostępniania zasobów umożliwiających szanse indywidualnego, egalitarnego rozwoju – staje się miejscem wymiany społecznej, ukierunkowanej na konkretne potrzeby wspólnoty. Dyskurs społeczny zorganizowany w bibliotece prowadzi do umocnienia partnerstw lokalnych. Pozycja instytucji staje się silniejsza, a osoby, które uczestniczą we wspólnotowym dialogu mają sposobność generowania określonych propozycji aktywizacji środowiska i diagnozowania jego potrzeb oraz przedsięwzięcia konkretnych kroków na rzecz społeczności. Co więcej, spotkanie takie prowadzi do umocnienia więzi społecznych. Demokratyczny dyskurs to idealny sposób na wzmocnienie potencjału i kapitału ludzkiego danej wspólnoty, to również okazja do podjęcia konstruktywnego, opartego na realnych koncepcjach działania. Wracając do myśli Kłosowskiego, można postawić tezę, iż dzięki lokalnej debacie publicznej biblioteka staje się częścią archipelagu, w którym grupy partnerskie mają możliwość podniesienia jakości życia swojej społeczności.

BIBLIOGRAFIA

- Biblioteka+ (2009). *O Programie Biblioteka+* [online]. Biblioteka Plus; [dostęp: 12.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.bibliotekaplus.pl/index.php?page=DefaultPage&docID=5>>.
- Büchel, Jonas (2011). Kulturowa praca społeczna – nowy ład? W: *Inspirator obywatelski. Przewodnik po nieformalnej edukacji obywatelskiej w bibliotekach publicznych i nie tylko...* Red. G. Makowski, F. Pazderski. Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych, s. 144-150.
- ISAP (2009). Ustawa z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach. Dziennik Ustaw Nr 85, poz. 538 i 539, rozdział 1, art. 4. [online]. Internetowy System Aktów Prawnych; [dostęp: 15.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19970850539>>.
- Kłosowski, Wojciech (2011). *Kultura jako czynnik sprawczy rozwoju lokalnego: instytucje i trzeci sektor* [online]. Regionalny Kongres Kultury 2011; [dostęp: 10.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://kongres-kultury.pl/art-wojciech_klosowski_kultura_jako_czynnik_sprawczy_rozwoju_lokalnego_instytucje_i_trzeci_sektor.html>.
- Łotys, Marzena; Baska, Stanisław (2005). *Równać Szanse program w latach 2001-2005* [online]. Równać Szanse; [dostęp: 2.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.rownacszanse.pl/books/3395_RS.pdf>.
- PAP (2010). *Grzegorz Gauden o bibliotekach* [online]. Instytut Książki; [dostęp: 13.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.instytutksiazki.pl/pl,ik,site,6,1,25047.php>>.
- Pazderski, Filip (2011). W stronę nowej roli bibliotek – o relacjach między edukacją obywatelską a wyzwaniem rozwojowym społeczeństwa. W: *Inspirator obywatelski. Przewodnik po nieformalnej edukacji obywatelskiej w bibliotekach publicznych i nie tylko...* Red. G. Makowski, F. Pazderski, Warszawa: Fundacja Instytut Spraw Publicznych, s. 37-65.
- Paździerz, Andrzej (2009). „Kapitał ludzki” w bibliotekach publicznych. *Poradnik Bibliotekarza*, nr 11, s. 34-35.
- Paździerz, Andrzej (2010). Leader kolejną szansą dla bibliotek w małych miejscowościach. *Poradnik Bibliotekarza*, nr 2, s. 39-41.
- Paździerz, Andrzej (2010). Regionalne Programy Operacyjne szansą dla bibliotek z małych miejscowości. *Poradnik Bibliotekarza*, nr 4, s. 38-40.
- PRB (2011). „Biblioteka: więcej niż myślisz!” – czyli kongres bibliotek publicznych po raz drugi [online]. Program Rozwoju Bibliotek; [dostęp: 10.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.biblioteki.org/pl/dla_mediow/szczegoly/1553>.
- PRB (2010). *Kongres bibliotek 2010 „Biblioteka: lubię to!” zakończony* [online]. Program Rozwoju Bibliotek; [dostęp: 10.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.biblioteki.org/pl/wiadomosci/czytaj/990>>.
- PRB (2009). *Program Rozwoju Bibliotek* [online]. Program Rozwoju Bibliotek; [dostęp: 12.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.biblioteki.org/pl/o_programie/o_programie>.

- RS (2012). *Historia program* [online]. Równać Szanse; [dostęp: 12.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.rownacszanse.pl/o_programie/historia_programu/>.
- RS (2012). *Wyniki Konkursu „Fora Lokalne”, Program „Równać Szanse 2011”* [online]. Równać Szanse; [dostęp: 15.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <<http://www.rownacszanse.pl/aktualnosci/aktualnosc/?cid=1257>>.
- RS (2011). *Cele programu* [online]. Równać Szanse; [dostęp: 11.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.rownacszanse.pl/o_programie/cele_programu/>.
- RS (2010). *Wyniki konkursu Fora Lokalne (I i II Etap)* [online]. Równać Szanse; [dostęp: 11.02.2012]. Dostępny w World Wide Web: <http://www.rownacszanse.pl/o_programie/historia_programu/rs_2010/wyniki_konkursu_fora_lokalne/>.

Artykuł w wersji poprawionej wpłynął do redakcji 16 kwietnia 2012 r.